

Krzysztof Latawiec*

Modernizacja nadzoru graniczno-celnego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.**

Modernization of Border and Customs Supervision in the Kingdom of Poland at the Turn of the 19th and 20th Centuries

Abstract: The aim of the article is to present the modernization processes taking place in the organization of customs and border supervision on the western border of the Russian Empire, with particular emphasis on the territory of the Kingdom of Poland. On the basis of sources and studies, it was possible to identify the factors that determined the appearance of modernization activities in these structures. In addition, it was possible to determine the stages of introducing innovations. The changes introduced significantly modernized the structures of the civil customs administration and the structures of the border guard operating in the Kingdom of Poland at the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: modernization, Kingdom of Poland, customs administration, border guard, Russian Empire

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie procesów modernizacyjnych zachodzących w zakresie organizacji nadzoru celnego i granicznego na zachodniej granicy Imperium Rosyjskiego ze szczególnym uwzględnieniem terenu Królestwa Polskiego. Na podstawie źródeł i opracowań udało się zidentyfikować czynniki, które zadecydowały o pojawieniu się działań modernizacyjnych w tych strukturach. Ponadto udało się ustalić etapy wprowadzania innowacji. Przeprowadzone zmiany znacząco zmodernizowały strukturę cywilnej administracji celnej oraz struktury straży granicznej działające na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.

Słowa kluczowe: modernizacja, Królestwo Polskiego, administracja celna, straż graniczna, Imperium Rosyjskie

* Krzysztof Latawiec – dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska, ORCID: 0000-0003-2741-162X, e-mail: krzysztof.latawiec@mail.umcs.pl.

** Publikacja powstała w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki nr 2015/19/B/HS3/01132, *Administracja celna Królestwa Polskiego w latach 1851-1914. Kompetencje – struktury – ludzie*.

Wstęp

Upadek powstania styczniowego bezpośrednio wpłynął na wdrożenie przez rząd carski zmian w aparacie administracyjnym funkcjonującym na terenie Królestwa Polskiego. Wdrażane kolejne reformy państwowego aparatu zarządzania, mające cechy rusyfikacyjne i unifikacyjne, sprowadzały się do pojawienia się nowych form organów administracji ogólnej i specjalnej. Głównymi czynnikami, które katalizowały pojawianie się nowych urzędów, były przede wszystkim zmiany w polityce skarbowej. Wprowadzanie nowych podatków i monopolizowanie przez państwo już istniejących umożliwiło pojawienie się już w 1866 r. całkowicie nowych urzędów kontrolujących pobór opłat akcyzowych (gubernialne i okręgowe zarządy akcyzowe) czy podatków bezpośrednich (izby skarbowe)¹. W ten sposób na początku lat 70. XIX w. zakończył się proces kształtowania się nowego aparatu administracyjnego nadzorującego eksploatację fiskalną Królestwa Polskiego w zakresie podatków bezpośrednich i pośrednich.

1. Formowanie administracji celnej i granicznej na terenie Królestwa Polskiego

Najwcześniej na terenie Królestwa Polskiego pojawił się typ rosyjskiej administracji finansowej reprezentowanej przez organy celne. Pojawiły się one po raz pierwszy, na krótko, już w latach 1820-1823 i bardzo szybko, po zawarciu umowy celnej między Kongresówką a Imperium Rosyjskim, zostały zniesione². Dopiero w ramach mozolnie wprowadzanego planu unifikacji aparatu zarządzania Królestwem Polskim od schyłku lat 30. XIX w. zrealizowano projekt zainstalowania na tym terenie rosyjskich form administracji celnej i służb strzegących granicy państwa. Zaczęły one działać od 13 stycznia 1851 r. Administracja celna zorganizowana

- 1 A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839-1918*, Lublin 2015, s. 61-64, 73-78; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864-1915*, Lublin 2007, s. 88-91, 94-96; K. Latawiec i in., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918. Słownik biograficzny*, t. 2, Ministerstwo Finansów, Lublin 2016, s. 27-36.
- 2 Szerzej zob. A. Górak, *Забытая российская администрация – Правление Российских таможенных и торговых дел в Варшаве 1818-1822* [A. Górak, *Zabytaya rossijskaya administratsiya – Pravljenje Rossijskikh tamozhennykh i torgovykh del v Varshave 1818-1822*], „Res Historica” 2021, nr 51, s. 339-369, DOI: 10.17951/rh.2021.51.339-371.

była w postaci 3 okręgów celnych (Wierzbołowskiego, Kaliskiego i Zawichojskiego) kierowanych przez naczelników i wspomaganych przez kancelarie przyboczne. Na obszarze okręgów funkcjonowały urzędy celne reprezentowane przez: komory celne, przykomorki celne i punkty komunikacyjne. Ponadto w Warszawie funkcjonowała główna składowa komora celna podlegająca bezpośrednio dyrektorowi Departamentu Handlu Zewnętrznego w Petersburgu³. Integralną częścią rosyjskich struktur celnych w Królestwie Polskim były również oddziały straży granicznej pełniące swoje zadania dozorowe w pasie przygranicznym. W każdym z okręgów funkcjonowała jedna brygada straży granicznej (z dowódcą na czele), których sztab zlokalizowany był w miejscach działalności kancelarii danego naczelnika okręgu celnego będącego zarazem zwierzchnikiem tej formacji na tym obszarze⁴.

Należy podkreślić, że w pierwszych dwóch dekadach po zdławieniu polskiego zrywu niepodległościowego z lat 1863-1864 nie podjęto poważniejszych zmian w organizacji nadzoru celnego na terenie Królestwa Polskiego. Likwidacja w 1864 r. Wydziału Celnego Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego – istniejącego tylko dlatego, że w 1850 r. ówczesny zarządca Kongresówką, namiestnik ks. Iwan Paskiewicz, obawiał się ograniczenia swoich wpływów na rzecz centralnego Ministerstwa Finansów – była jedynie finalizacją dążeń do ujednoczenia struktur terenowych administracji celnej. Nie dziwiło

- 3 K. Лятавец, *Тамозенные учреждения в Царстве Польском в 50-60 гг. XIX века*, [w:] *Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць*, red. O.O. Дячок [K. Lyatavets, *Tamozhennyye uchrezhdeniya v Tsarstve Pol'skom v 50-60 gg. XIX veka*, [w:] *Istoriya torhivli, podatktiv ta myta. Zbirnyk naukovykh prats'*, red. O.O. Dyachok], Dniepropietrowsk 2007, s. 125-128; K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851-1914*, Lublin 2014, s. 52; tenże, *Investigating the Position of Customs District Chief in the Kingdom of Poland in the Early 1850s*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, t. 31, 2, 2022, s. 160-164, DOI: 10.17951/sil.2022.31.2.145-167.
- 4 К. Э. Лятавец, *Управление делами Пограничной стражи в Царстве Польском в 1851-1864 гг.*, [w:] *Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI века. Сборник статей Всероссийской научной конференции с международным участием (г. Оренбург, 30 октября – 2 ноября 2012 года), посвященной 1150-летию российской государственности, памяти профессора А. В. Ремнева (1955-2012), 60-летию профессора А. И. Репиневского*, red. E. V. Godovova, S. V. Lyubichankovskiy [K. E. Lyatavets, *Upravleniye delami Pogranichnoy strazhi v Tsarstve Pol'skom v 1851-1864 gg.*, [w:] *Regional'noye upravleniye i problema effektivnosti vlasti v Rossii (XVIII – nachalo XXI veka. Sbornik statey Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii s mezh-dunarodnym uchastiyem (g. Orenburg, 30 oktyabrya – 2 noyabrya 2012 goda), posvyashchennoy 1150-letiyu rossiyskoy gosudarstvennosti, pamyati professora A. V. Remneva (1955-2012), 60-letiyu professora A. I. Repinetskogo*, red. E. V. Godovova, S. V. Lyubichankovskiy], Orenburg 2012, s. 150-153; K. Latawiec, *Investigating...*, s. 161.

więc szybkie zniesienie tego organu w pierwszych miesiącach procesu przekształceń ustrojowych Królestwa Polskiego⁵. Należy tutaj również wspomnieć o rozbudowaniu struktury urzędów celnych w postaci powoływania do życia nowych komór celnych (Mława, Grajewo) w latach 70. XIX w. czy też zwiększenie liczby okręgów celnych z 3 do 4 (w 1867 r. utworzono Aleksandrowski Okręg Celny)⁶, co było konsekwencją rozbudowy kolejowych szlaków komunikacyjnych i wzrostu natężenia wymiany handlowej.

Wydawało się, że działające struktury rosyjskiego nadzoru graniczno-celnego w końcu lat 70. XIX w. będą funkcjonować w niezmienionej formie w następnych dekadach. Stało się jednak inaczej. Wpływ na pojawienie się pewnych działań, które zainicjowały proces modernizacji cywilnej administracji celnej, jak i struktur straży granicznej, miało kilka czynników. Imperium Rosyjskie początek lat 90. XIX w. rozpoczęło od kryzysu politycznego będącego konsekwencją rozprzestrzeniania się idei rewolucji społecznej lansowanej przez działaczy „Woli Ludu”, uciekający się w realizacji swojego programu do aktów terroru wymierzonych zarówno w osobę panującego, jak również w wysoko postawionych dygnitarzy carskich. Kluczowa była śmierć cara Aleksandra II w zamachu bombowym w marcu 1881 r., która utorowała drogę do tronu ultrakonserwatywnemu Aleksandrowi III.

Zmiana na tronie rosyjskim bezpośrednio wpłynęła na zmianę w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Warto w tym miejscu przyrzeć się tej ostatniej. Wydawałoby się, że zwycięstwo Rosji w starciu z Turcją w latach 1877-1878 utoruje monarchii Romanowów drogę do odbudowy i poszerzenia swoich wpływów na Bałkanach. Stało się jednak inaczej, co pokazały ustalenia kongresu berlińskiego z 1878 r. Rosja

5 Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD], Sekretariat Stanu Księstwa Warszawskiego, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, Kancelaria Własna JCMości do Spraw Królestwa Polskiego, sygn. 2568, k. 4; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851-1914 (1918)*, Lublin 2023, s. 60, DOI: 10.36121/LGK_custom.01.2023.09.

6 К. Лятавец, *Место таможенных учреждений Царства Польского в финансовой системе Российской империи в первой половине 70-х гг. XIX в.*, [w:] *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XIX вв. Сборник материалов Второй международной научной конференции*, Kursk 2009; por. А. И. Раздорский, Kursk 2009, s. 232-235 [K. Lyatavets, *Mesto tamozhennykh uchrezhdeniy Tsarstva Pol'skogo v finansovoy sisteme Rossiyskoy imperii v pervoy polovine 70-kh gg. XIX v.*, [w:] *Torgovlya, kupechestvo i tamozhennoye delo v Rossii v XVI-XIX vv. Sbornik materialov Vtoroy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Kursk 2009; por. А. И. Razdorskiy, Kursk 2009, s. 232-235].

wygrała wojnę, lecz ostatecznie przegrała pokój⁷. Klęska dyplomacji rosyjskiej w Berlinie nie pozostawiła wątpliwości w kwestii ścisłej współpracy w przyszłości między Cesarstwem Niemieckim, monarchią Romanowów i Austro-Węgrami. Wyraźnie zauważono ochłodzenie relacji między dotychczasowymi sojusznikami, których nie poprawiło nawet spotkanie cesarzy w Skierniewicach we wrześniu 1884 r. Zaczął powoli krystalizować się sojusz państw centralnych, który miał również wydzwięk antyrosyjski.

Cechą rządów Aleksandra III już od pierwszych dni panowania było dążenie do cofnięcia wszelkich koncesji, jakie władza absolutna dokonała na rzecz społeczeństwa. Zaczęto wdrażać w życie szereg reform ograniczających działalność form samorządu lokalnego (ziemstwa, dumy miejskie) czy też szkolnictwa wyższego. W najbliższym otoczeniu Aleksandra III znaleźli się dygnitarze, którzy lansowali konieczność głębszej centralizacji aparatu zarządzania i ściślejsze kontrolowanie sytuacji na okrainach imperium. Ponadto nowy car wyraźnie nawiązywał w swojej polityce do okresów rządów swojego dziadka Mikołaja I, co przekładało się na rozbudowę sił zbrojnych i głębszą militaryzację różnych formacji mundurowych mogących w pewien sposób wzmocnić rosyjską machinę wojenną.

Rząd carski w ostatnich dekadach w kwestii polityki celnej starał się wprowadzanymi przepisami chronić swoje rynki wewnętrzne przed napływem obcych towarów. W chwili objęcia tronu przez Aleksandra III obowiązywała ustawa celna z 1857 r., która już kilkakrotnie była nowelizowana poprzez wprowadzenie dodatkowych przepisów będących reakcją na zmieniające się trendy w handlu międzynarodowym. Ustalano więc wysokie cła na surowce i towary importowane, dążąc do zwiększenia przychodów z tytułu ceł, co miało chronić rynek wewnętrzny przed towarami obcymi. Zarazem uzyskanie jak największych zysków z tytułu podatków pośrednich doprowadziło do pojawienia się na rynku wewnętrznym wysokich cen na towary uważane za luksusowe⁸. Tego typu zabiegi z punktu prawnego dawały

7 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oksford 1937, s. 130-133; A. Giza, *Polityczne i militarne aspekty konfliktów bałkańskich w latach 1875-1876 i wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2003, z. 16, s. 78-80.

8 Л. Н. Марков, *Очерки по истории таможенной службы*, Иркутск 1987 [L.N. Markov, *Ocherki po istorii tamozhennoy sluzhby*, Irkutsk 1987], s. 53.

ochronę rynkowi wewnętrznemu, ale zarazem stwarzały zagrożenie niebezpiecznego dla skarbu państwa zjawiska przemytu. Chcąc skutecznie egzekwować przepisy celne, ograniczając w ten sposób straty ponoszone przez skarb państwa z powodu przemytu, rząd carski był zmuszony do utrzymywania sprawnie działającej administracji i struktur ochraniających granicę państwa.

2. Pierwsze próby modernizacji systemu celnego: rewizorzy celni oraz naczelnicy okręgów celnych

Do końca lat 70. XIX w. administracja celna na zachodniej granicy Imperium Rosyjskiego, w tym w Królestwie Polskim, działała na podstawie rozwiązań wprowadzonych kilka dekad wcześniej. Stworzony wtedy system bez wątpienia musiał stracić na swojej efektywności, gdyż na początku lat 80. XIX stulecia pojawiły się pomysły jego zmodernizowania.

W pierwszych posunięciach rządu rosyjskiego w kwestii zmodernizowania działającej administracji celnej widzimy chęć poddania struktur terenowych Departamentu Opłat Celnych Ministerstwa Finansów (DOCMF) efektywniejszym działaniom kontrolnym. Nie bez przyczyny 20 lutego 1883 r. światło dzienne ujrzały przepisy wprowadzające w centrali DOCMF cztery stanowiska rewizorów celnych. Do kompetencji tych urzędników należało przeprowadzanie rewizji urzędów celnych działających w terenie (kancelarie naczelników okręgów celnych, komory celne, przykomorki celne i punkty komunikacyjne). Miejscowi urzędnicy mieli za zadanie udzielania wszelkiej pomocy rewizorom celnym dokonującym rewizji czy też realizującym polecenia dyrektora DOCMF lub ministra finansów⁹. Wydawałoby się, że wprowadzona innowacja doprowadzi do zwiększenia wydatków na utrzymanie administracji państwowej. Jednak etaty te pojawiły się dzięki przeobrażeniu struktury okręgów celnych. Przekształcenia te polegały na zlikwidowaniu kilku z nich,

⁹ *Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства [СУиРП]* [*Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitel'stva [SUiRP]*, 1883, nr 25, poz. 259, s. 447; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 1, 1886, półrocze pierwsze całkowitego zbioru, t. 31, Warszawa 1887, s. 316-317; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 77.

w tym również na terenie Królestwa Polskiego (Zawichojski Okręg Celny)¹⁰.

Dwa lata później w strukturach terenowych administracji celnej pojawiła się instytucja okręgowego rewizora celnego. Było to przeszczerpienie na poziom okręgu celnego stanowiska, którego zadaniem było bezpośrednio sprawowanie funkcji kontrolnych w urzędach działających na obszarze danego okręgu. Rewizorzy celni w czasie nieobecności naczelników okręgów celnych mieli przejmować ich obowiązki, ale nie posiadali prawa podejmowania decyzji personalnych i wydawania zarządzeń skutkujących zmianę istniejącego stanu prawnego. Tutaj również wprowadzona zmiana odbyła się kosztem likwidacji jednego etatu urzędnika do szczególnych poruczeń wchodzącego w skład kancelarii naczelnika okręgu celnego¹¹.

Przeobrażenia zachodzące w organizacji administracji celnej na szczeblu centralnym i terenowym wymusiły konieczność skodyfikowania a zarazem określenia na nowo praw oraz obowiązków naczelników celnych. Nowy akt prawny uzyskał swój kształt w Radzie Państwa. Został ogłoszony 30 marca 1886 r. i uregulował funkcjonowanie instytucji naczelnika okręgu celnego na najbliższe przeszło ćwierć wieku¹². W stosunku do podległych mu struktur cywilnych, w nowe przepisy wkomponowano te odnoszące się do kwestii funkcjonowania rewizora departamentowego i rewizora okręgowego. Na większą uwagę zasługuje jednak sprawa relacji naczelnika okręgu celnego do struktur straży granicznej.

Naczelnicy okręgów celnych, jak już wspomniano, poza administrowaniem urzędami cywilnymi zarządzali również strukturami straży granicznej. Rok wcześniej, 27 marca 1885 r., w obrębie kancelarii naczelników okręgów celnych pojawiły się dwa etaty sztab-oficerów do poruczeń w miejsce wcześniej funkcjonujących

10 *Полное Собрание Законов Российской Империи [ПСЗРИ]* [Polnoye Sobraniye Zzakonov Rossiyskoy Imperii [PSZRI], zbiór 3, t. 5, 1883, Sankt Petersburg 1886, nr 1367, s. 35; *СУПП [SUIRP]*, 1883, nr 25, poz. 259, s. 445-447; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 77.

11 Eesti Rahvusarhiiv Tartu [ERT], EAA.551.1.421, k. 1-1v; Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 6626, s. 4-5; *ПСЗРИ [PSZRI]*, zbiór 3, t. 5, 1885, Sankt Petersburg 1887, nr 2991, s. 240-241; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 83.

12 ERT, EAA.551.1.422, k. 47-52; *ПСЗРИ [PSZRI]*, zbiór 3, t. 6, 1886, Sankt Petersburg 1888, nr 3581, s. 119-124; *СУПП [SUIRP]*, 1886, nr 46, poz. 403, s. 888-897; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 1, 1886, półrocze pierwsze całkowitego zbioru, t. 31, s. 314-318; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 84.

oficerów do poruczeń. Szefowie okręgów celnych otrzymali pomoc w osobach oficerów w stopniu przynajmniej rotmistrza w zakresie przeprowadzania inspekcji oddziałów straży granicznej i realizowania innych zadań związanych z funkcjonowaniem tej formacji mundurowej (kierowali referatami straży granicznej w kancelariach naczelników okręgów celnych)¹³. To rozwiązanie zapoczątkowało powolny proces wyłączenia spraw odnoszących się do straży granicznej spod jurysdykcji urzędników cywilnych zatrudnionych w kancelarii naczelnika okręgu celnego. Potwierdziły to jeszcze przepisy marcowe z 1886 r., które jasno określały, że w przypadku nieobecności naczelnika okręgu celnego wszystkie kompetencje odnośnie straży granicznej przechodzą w ręce dowódcy miejscowej brygady (nadzór nad urzędami cywilnymi spadał na barki celnych rewizorów okręgowych). Należy zresztą nadmienić, że jeszcze przed 1885 r. wielokrotnie zdarzały się przypadki wielomiesięcznego kierowania okręgami celnymi przez dowódców brygad straży granicznej¹⁴.

3. Powołanie Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej jako początek zmian terytorialnych i administracyjnych

Podwyższanie ceł na towary sprowadzane na teren Rosji z zagranicy, jak już wspomniano, przekładało się na nasilenie zjawiska przemytu (głównie wyrobów alkoholowych i tytoniowych). Ta wymagająca pilnej interwencji kwestia stała się tematem działań specjalnej międzydepartamentowej komisji złożonej głównie z przedstawicieli DOCMF i Departamentu Podatków Niestałych Ministerstwa Finansów. Efektem jej działań było wypracowanie przepisów umożliwiających sprawniejszą walkę z przemytem¹⁵. Jednak wydaje się, że najważniejszym

13 ПСЗРИ [PSZRI], zbiór 3, t. V, 1885, nr 2818, s. 105; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 67, 83; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 83.

14 ERT, EAA.551.1.422, k. 51; Derzhavnyy Arkhiv Odes'koyi Oblasti, fond 236, opys 1, sprava 6, k. 34; Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv, fond 560, opis 20, delo 385, k. 14-16; Archiwum Państwowe w Kielcach, Kielecki Rząd Gubernialny, sygn. 15839, s. 8; *Статьи к Шестому Тому Свода Законов. (Прод. 1886 года)*, [w:] *Продолжение Свода Законов Российской Империи. 1886 года, Часть вторая, Статьи к VI-X томам свода* [Stat'i k Shestomu Tomu Svoda Zakonov. (Prod. 1886 goda), [w:] *Prodolzheniye Svoda Zakonov Rossiyskoy Imperii. 1886 goda, Chast' vtoraya, Stat'i k VI-X tomam svoda*], Sankt Peterburg 1886, s. 20; СУУПП [SUIRP], 1886, nr 46, poz. 403, s. 895.

15 Lietuvos valstybės istorijos archyvas, fondas 378, B/S, 1884, byla 230, s. 2-12; zob. również: *Труды Комиссии по изысканию мер против контрабанды нумеў* [Trudy Komisii po izyskaniyu mer

skutkiem działalności komisji było doprowadzenie do modernizacji struktur straży granicznej na zachodniej granicy Imperium Rosyjskiego, w tym również na terenie Królestwa Polskiego. Otóż ukaz carski z 5 maja 1885 r. umożliwił utworzenie Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej w celu wzmocnienia nadzoru celnego na obszarze guberni kaliskiej, kieleckiej i piotrkowskiej¹⁶. Od tego momentu na obszarze Królestwa Polskiego funkcjonowało pięć brygad straży granicznej.

Nikt nie przypuszczał, że utworzenie dodatkowej brygady jest tylko preludium radykalnych zmian, jakie zaszły w pierwszej połowie 1889 r. Na terenie Królestwa Polskiego utworzono aż jedenaście brygad straży granicznej z dniem 13 czerwca 1889 r.¹⁷. Każda z nich otrzymała nową 4-batalionową strukturę wewnętrzną opartą na rozwiązaniach stosowanych w typowym rosyjskim pułku piechoty. Reforma struktur tej formacji doprowadziła do tego, że na interesującym nas terenie pojawiły się struktury liczące łącznie przeszło 15 tysięcy oficerów i strażników. Była to licząca się siła i jej obecność nie przeszła uwadze rosyjskich sztabowców. Zresztą perspektywa wykorzystania formacji, której strażnicy pochodzili z powszechnego poboru (realizując w jej oddziałach obowiązki służby wojskowej), znalazła się już w kręgu zainteresowań Ministerstwa Wojny kilka lat wcześniej. Zaowocowało to wydaniem 25 lipca 1882 r. rozporządzenia odnoszącego się do kwestii organizacji straży granicznej w czasie konfliktu zbrojnego i ewentualnego jej użycia w regularnych działaniach wojennych¹⁸. Po wprowadzeniu nowej organizacji straży granicznej w Królestwie Polskim, opracowano na nowo plany mobilizacyjne w porozumieniu ze sztabem Warszawskiego Okręgu Wojskowego.

protiv kontrabandy pitey], cz. 1, Sankt Petersburg 1884, *passim*.

- 16 Wprowadzenie zmian oznaczało utworzenie 65 etatów oficerskich i 5782 niższych rangą funkcjonariuszy straży granicznej. „Указатель Правительственных Распоряжений по Министерству Финансов” [„Указатель Правительственных Распоряжений по Министерству Финансов”] 1885, nr 22, s. 582; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 66.
- 17 Od 13 czerwca 1889 r. zaczęły na terenie Królestwa Polskiego funkcjonować następujące brygady straży granicznej: Wierzbołowska, Grajewska, Łomżyńska, Rypińska, Aleksandrowska, Kaliska, Wieluńska, Częstochowska, Nowobrzezka, Sandomierska i Tomaszowska. Ponadto północne rubieże guberni suwalskiej strzeżone były przez IV batalion Taurogeńskiej Brygady Straży Granicznej. *СУиРП [SUIRP]*, 1889, nr 29, s. 483-484; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 67; tenże, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010, s. 33.
- 18 *Инструкция для мобилизации пограничной стражи [Instruktsiya dlya mobilizatsii pogranichnoy strazhi]*, Sankt Peterburg 1888, s. 1-3; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 275.

Modernizacja struktur straży granicznej przyniosła wkrótce oczekiwane efekty. Zwiększenie stanu osobowego zwiększyło efektywność działań formacji strzegącej granic państwa. Ponadto usprawniło to również kwestie zarządzania oddziałami tej formacji. Nowa struktura została ustalona w taki sposób, aby granice jurysdykcji poszczególnych brygad pokrywały się z granicami okręgów celnych. Uniknięto w ten sposób możliwości pojawienia się potencjalnych sporów kompetencyjnych.

Zmiany dokonane w 1889 r. oraz perspektywa wykorzystania straży granicznej jako formacji czysto wojskowej w potencjalnym konflikcie zbrojnym pozwoliła myśleć o dokonaniu dalszych zabiegów modernizacyjnych w tej materii. Dzięki inicjatywie ówczesnego ministra finansów Sergiusza Witte straż graniczną w całym Imperium Rosyjskim przekształcono w samodzielny korpus z własnym dowódcą i sztabem. W ten sposób wpływ na działalność straży granicznej utracił dyrektor DOCMF, ponieważ jej szefem został minister finansów¹⁹. Te przeobrażenia przełożyły się na funkcjonowanie naczelników okręgów celnych. Otóż szefowie okręgów w tej nowej rzeczywistości ustrojowej straży granicznej zobligowani byli do realizowania postanowień i zaleceń dowódców Samodzielnego (Wydzielonego) Korpusu Straży Granicznej. Odnośnie zarządzania cywilnymi urzędami celnymi odpowiedzialni byli przed DOCMF²⁰.

Zakończenie procesu modernizacyjnego struktur straży granicznej nastąpiło u schyłku ostatniej dekady XIX w. Po wyodrębnieniu straży granicznej w samodzielny korpus zwrócono uwagę na kwestię organizacji służb medycznych. Właściwie formacja ta była do tej pory pozbawiona własnych instytucji ochrony zdrowia. Wykorzystywała istniejące już placówki opieki medycznej działające na terenie Królestwa Polskiego. Na brak kompleksowej pomocy medycznej zwrócił uwagę wspomniany już S. Witte. To właśnie z jego inicjatywy został opracowany projekt organizacji struktur ochrony zdrowia w korpusie straży granicznej, który 9 marca 1896 r. zyskał akceptację cara Mikołaja

19 AGAD, Olkusiński Oddział Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej, sygn. 130, k. 31; ПСЗРП [PSZRP], zbiór 3, t. 13, 1893, Sankt Petersburg 1897, nr 9975, s. 567; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 70.

20 K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 94-95.

II²¹. Na jego mocy utworzono w każdej brygadzie straży granicznej stanowiska starsi i młodsi lekarze medycyny oraz placówki medyczne w postaci lazaretów, oddziałów lazaretowych i ambulatoriów²².

4. Utworzenie czterech okręgów straży granicznej i dalsze usprawnienie administracji graniczno-celnej

Finalizacja procesów modernizacyjnego struktur rosyjskiej formacji ochraniającej granicę państwa w Królestwie Polskim nastąpiła 13 lutego 1899 r. Utworzono wtedy na zachodniej granicy monarchii Romanowów cztery okręgi straży granicznej. Obszar Królestwa Polskiego został objęty jurysdykcją trzech naczelników okręgów straży granicznej: II ze sztabem w Wilnie (objął pieczę nad brygadami: Wierzbołowską i Grajewską), III ze sztabem w Warszawie (brygady: Łomżyńska, Rypińska, Aleksandrowska, Kaliska, Wieluńska, Częstochowska i Nowobrzieszka) oraz IV ze sztabem w Berdyczowie a następnie w Żytomierzu (brygady: Sandomierska i Tomaszowska)²³. Struktury straży granicznej uzyskały w ten sposób instytucje pośredniczące w kontaktach z dowódcą Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej i odtąd sprawami tej formacji zajmowali się jedynie funkcjonariusze mundurowi mający przeszłość wojskową. Tak ustalony system przetrwał do wybuchu I wojny światowej.

Decyzja o utworzeniu stanowisk naczelników okręgów straży granicznej przełożyła się bezpośrednio na zamianę zakresu kompetencji naczelników okręgów celnych. Wyodrębnienie w 1899 r. spod ich jurysdykcji spraw straży granicznej umożliwiło skoncentrowanie ich

- 21 „Указатель Правительственных Распоряжений по Министерству Финансов” [„Ukazatel' Pravitel'stvennykh Rasporozhzeniy po Ministerstvu Finansov”] 1896, nr 12, s. 225-227; A. A. Плеханов, А. М. Плеханов, *Отдельный корпус пограничной стражи императорской России (1893-1917). Исторический очерк* [A. A. Plekhanov, A. M. Plekhanov, *Otdel'nyy korpus pogranichnoy strazhi imperatorskoy Rossii (1893-1917). Istoricheskiy ocherk*], Moskwa 2003, s. 152; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 285.
- 22 ПСЗРИ [PSZRI], zbiór 3, t. 26, rozdz. 1, 1896, Sankt Petersburg 1899, nr 12552, s. 126-128; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 284-285.
- 23 ПСЗРИ [PSZRI], zbiór 3, t. 19, rozdz. 1, 1899, Sankt Petersburg 1902, nr 16440, s. 94-95; *Справочная книжка по личному составу Отдельного Корпуса Пограничной Стражи с кратким квартирным и штатным росписанием и алфавитом постов сего Корпуса* [Spravochnaya knizhka po lichnomu sostavu Otdel'nogo Korpusa Pogranichnoy Strazhi s kratkim kvartirnym i shtatnym rospisaniyem i alfavitom postov sego Korpusa], Sankt Petersburg 1902, s. 157-166; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*, s. 73-74.

uwagi jedynie na cywilnych urzędach celnych działających na obszarze danego okręgu celnego, co jedynie mogło podnieść efektywność działań nadzorczo-kontrolnych. Ponadto spowodowało to zmiany w organizacji ich własnych kancelarii, bowiem likwidacji uległy etaty sztab-oficerów do poruczeń. Wyraźne było również zmniejszenie produkcji kancelaryjnej i znacząco uszczupliło to zasób archiwów okręgów celnych, gdyż instytucje te zaczęły przekazywać archiwom brygad straży granicznej i zarządom okręgów straży granicznej dokumentację odnoszącą się do tej formacji w charakterze sukcesji czynnej²⁴.

Na początku pierwszej dekady XX w. doszło do ustabilizowania działalności cywilnej administracji celnej w Królestwie Polskim. Wydawało się, że ten stan rzeczy utrzyma się w najbliższych dekadach, albowiem wypracowany model aparatu zarządzania przynosił spodziewane efekty. Ową sielankową egzystencję poważnie zakłócił konflikt rosyjsko-japoński oraz wstrząsy społeczne jakimi została dotknięta Rosja i niczym nieograniczona władza absolutna Romanowów. Przegrana wojna z Japonią i koszty poniesione w związku z tłumieniem wrzenia rewolucyjnego poważnie nadszarpaneły kondycję finansów państwa rosyjskiego. To właśnie kryzys finansowy stał się głównym motorem napędowym poszukiwania nowych rozwiązań w kwestii organizacji administracji celnej w Rosji w tym również w Królestwie Polskim.

Sprawa konieczności zmodernizowania struktur administracji celnej Imperium Rosyjskiego została zainicjowana dzięki Dumie Państwowej (niższej izbie parlamentu rosyjskiego). Dokonując analizy plany wydatków różnych struktur administracji państwowej oraz biorąc pod uwagę raporty kontrolerów państwowych, Duma zwróciła uwagę na nieracjonalną organizację (od 1896 r.) nadzoru celnego na zachodniej granicy Rosji. Zaleciła przeprowadzenie zmian, które miały przynieść oszczędności dla budżetu państwa, ale nie powodując dezorganizacji interesujących nas struktur. Zostały one przeprowadzone na mocy ukazu Mikołaja II z 27 czerwca 1910 r. i bezpośrednio dotknęły administrację celną działającą w Królestwie Polskim i w Kraju Południowo-Zachodnim. Otóż w miejsce Radomskiego Okręgu

24 K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 97-98.

Celnego i Radziwiłłowskiego Okręgu Celnego z dniem 14 lipca 1910 r. zaczął funkcjonować Południowo-Zachodni Okręg Celny²⁵. Na pewno przedsięwzięte kroki doprowadziły do wygenerowania oszczędności, ale czy poprawiło to efektywność nadzoru celnego, było już kwestią sporną.

Zmiany wprowadzone w 1910 r., jak się okazało, nie przetrwały zbyt długo. Prawdopodobnie zostały one przeprowadzone wtedy naprędce, z myślą o szybkim wdrożeniu rozwiązań jako tymczasowego środka zaradczego. Ministerstwo Finansów zyskało w ten sposób więcej czasu na przygotowanie zupełnie innego projektu. Prace nad nim trwały od jesieni 1910 r. Projekt zmian przeszedł dość długą drogę legislacyjną. Zyskał akceptację cara Mikołaja II dopiero 10 czerwca 1912 r. Przyniósł on, z dniem 14 stycznia 1913 r., rewolucyjne zmiany w organizacji lokalnego nadzoru celnego nad granicą państwa rosyjskiego. Po 102 latach nastąpiło odejście od instytucji naczelnika okręgu celnego na rzecz inspektora rewiru celnego. W myśl nowej organizacji administracji celnej zawężono zakres kompetencji inspektorów rewirów celnych, oddając ich część dyrektorom komór celnych I kl. działającym na obszarze imperium. Dokonano również zmian nazewnictwa wielu istniejących dotąd stanowisk na szczeblu okręgów celnych czy też w podrzędnych urzędach celnych (komory celne, przykomorki celne i posterunki celne). Te innowacje przyczyniły się do zmniejszenia ilości korespondencji i przyspieszyły proces decyzyjny, jak również umożliwiły urzędowi celnemu działającemu na granicy państwa bezpośredni kontakt z dyrektorem DOCMF w Petersburgu²⁶. Z dniem 14 czerwca 1913 r. obszar Królestwa Polskiego został objęty jurysdykcją trzech inspektorów celnych: Wileńskiego (siedziba

25 № 435, [w:] *Приложения к Стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв. Сессия третья. 1909-1910 г.г., т. 2, (№№ 290-438)* [№ 435, [w:] *Prilozheniya k Stenograficheskim otchetam Gosudarstvennoy Dume. Tretiy sozyv. Sessiya tret'ya. 1909-1910 g.g., t. 2, (№№ 290-438)*], Sankt Petersburg 1910, s. 7; *СУиРП [SUIRP]*, 1910, nr 109, poz. 1180, s. 379; *Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1897 год* [Vsepoddanneysiy otchet Gosudarstvennogo kontrolera za 1897 god], Sankt Petersburg 1898, s. 56; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 100.

26 № 398, [w:] *Приложения к Стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв. Сессия пятая. 1911-1912 г.г., т. 3, (№№ 351-500)* [№ 398, [w:] *Prilozheniya k Stenograficheskim otchetam Gosudarstvennoy Dume. Tretiy sozyv. Sessiya pyataya. 1911-1912 g.g., t. 3, (№№ 351-500)*], Sankt Petersburg 1912, s. 1-6; *СУиРП [SUIRP]*, 1912, nr 103, poz. 865, s. 1783-1784; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów...*, s. 101-102.

w Wilnie), Warszawskiego (Warszawa) i Południowo-Zachodniego (Radziwiłłów w guberni wołyńskiej). Ich działalność została poważnie zakłócona przez wybuch I wojny światowej i ewakuację w głąb imperium Romanowów. Uległy całkowitej dekompozycji po przejściu władzy przez bolszewików w Rosji²⁷.

Podsumowanie

Procesy modernizacyjne zachodzące w zakresie organizacji nadzoru granicznego i celnego w Królestwie Polskim były prowadzone od początku lat 80. XIX w. Zostały one spowodowane zmianami w polityce zagranicznej imperium Romanowów, jak i chęcią zwiększenia wpływów finansowych budżetu państwa drogą utrzymania zaporowych ceł na zagraniczne surowce oraz towary przywożone na teren Rosji. Chęć wzmocnienia swojego potencjału militarnego przełożył się bezpośrednio na przekształcenie struktur straży granicznej w samodzielny korpus posiadający typową organizację wojskową. Działania te przyniosły pewne wymierne korzyści po wybuchu I wojny światowej, kiedy to brygady straży granicznej zostały płynnie przekształcone w pułki konne i czynnie zaangażowały się w zmagania wojenne. W kwestii funkcjonowania cywilnego nadzoru celnego zachodzące procesy modernizacyjne ostatecznie zostały zwieńczone sukcesem w postaci wprowadzenia zupełnie nowej organizacji administracji celnej, która choć funkcjonowała krótko, to stała się, co interesujące, wzorcem do tworzenia struktur celnych²⁸ odrodzonej po 123 latach niewoli niepodległej II Rzeczypospolitej.

27 A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja...*, s. 163; A. Górak, K. Latawiec, *The Evacuation of the Customs Administration from the Kingdom of Poland to Russia in 1914*, „*Quaestio Rossica*” 2022, t. 10, nr 2, s. 426-427, DOI 10.15826/qr.2022.2.679; K. Latawiec, *The Break-up of Russian Customs Administration Evacuated from the Kingdom of Poland in 1917-1919*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2023, nr 1 (41), s. 267-279, DOI: 10.48261/pis234112; K. Latawiec, Y. Kiselyova, *Functioning of the Customs Administration of the Kingdom of Poland in Russia in 1914-1917 (until the Fall of the Romanov Monarchy)*, „*Przegląd Nauk Historycznych*” 2023, t. 21, nr 1, DOI: 10.18778/1644-857X.22.01.05.

28 Zob. „*Dziennik Ustaw*” 1922, nr 91, poz. 846, s. 1567-1568.

Bibliografia

1. Archiwum Główne Akt Dawnych, Olkuski Oddział Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej, sygn. 130; Sekretariat Stanu Księstwa Warszawskiego, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, Kancelaria Własna JCMości do Spraw Królestwa Polskiego, sygn. 2568.
2. Archiwum Państwowe w Kielcach, Kielecki Rząd Gubernialny, sygn. 15839.
3. Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany, sygn. 6626.
4. Derzhavnyy Arkhiv Odes'koyi Oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Odeskiego), Fond 236, opys 1, sprava 6.
5. Dziennik Ustaw, 1922, nr 91.
6. Eesti Rahvusarhiiv Tartu (Estońskie Archiwum Narodowe Tartu), EAA.551.1.421, EAA.551.1.422.
7. Giza A., *Polityczne i militarne aspekty konfliktów bałkańskich w latach 1875-1876 i wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2003, z. 16.
8. Górak A., Latawiec K., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839-1918*, Lublin 2015.
9. Górak A., Latawiec K., *The Evacuation of the Customs Administration from the Kingdom of Poland to Russia in 1914*, „Quaestio Rossica” 2022, t. 10, nr 2, s. 426-427, DOI: 10.15826/qr.2022.2.679.
10. Górak A., *Zabytaya rossiyskaya administratsiya – Pravleniye Rossiyskikh tamozhennykh i torgovykh del v Varshave 1818-1822*, „Res Historica” 2021, nr 51, DOI: 10.17951/rh.2021.51.339-371.
11. *Instruktsiya dlya mobilizatsii pogranichnoy strazhi*, Sankt Petersburg 1888.
12. Latawiec K., Górak A., Krajka J., *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851-1914 (1918)*, Lublin 2023, DOI: 10.36121/LGK_custom.01.2023.09.
13. Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, w: *Słownik biograficzny*, t. 2, Ministerstwo Finansów, Lublin 2016.
14. Latawiec K., *Investigating the Position of Customs District Chief in the Kingdom of Poland in the Early 1850s*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2022, t. 31, 2, DOI: 10.17951/sil.2022.31.2.145-167.
15. Latawiec K., Kiselyova Y., *Functioning of the Customs Administration of the Kingdom of Poland in Russia in 1914-1917 (until the Fall of the Romanov Monarchy)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2023, t. 21, nr 1, DOI: 10.18778/1644-857X.22.01.05.
16. Latawiec K., *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851-1914*, Lublin 2014.
17. Latawiec K., *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010.
18. Latawiec K., *The Break-up of Russian Customs Administration Evacuated from the Kingdom of Poland in 1917-1919*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2023, nr 1 (41), DOI: 10.48261/pis234112.
19. Latawiec K., *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864-1915*, Lublin 2007.
20. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (Państwowego Archiwum Historii Litwy), Fondas 378, B/S, 1884, byla 230.

21. Lyatavets K., *Mesto tamozhennykh uchrezhdeniy Tsarstva Pol'skogo v finansovoy sisteme Rossiyskoy imperii v pervoy polovine 70-kh gg. XIX v.*, [w:] *Torgovlya, kupechestvo i tamozhennoye delo v Rossii v XVI-XIX vv. Sbornik materialov Vtoroy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Kursk, 2009 g.)*, por. A. I. Razdorskiy, Kursk 2009.
22. Lyatavets K., *Tamozhennyye uchrezhdeniya v Tsarstve Pol'skom v 50-60 gg. XIX veka*, [w:] *Istoriya torgivli, podatkov ta mita. Zbirnik naukovikh prats'*, red. O. O. Dyachok, Dniepropietrowsk 2007.
23. Lyatavets K. E., *Upravleniye delami Pogranichnoy strazhi v Tsarstve Pol'skom v 1851-1864 gg.*, [w:] *Regional'noye upravleniye i problema effektivnosti vlasti v Rossii (XVIII – nachalo XXI veka. Sbornik statey Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii s mezh-dunarodnym uchastiyem (g. Orenburg, 30 oktyabrya – 2 noyabrya 2012 goda), posvyashchennoy 1150-letiyu rossiyskoy gosudarstvennosti, pamyati professora A. V. Remneva (1955-2012), 60-letiyu professora A. I. Repinetskogo*, red. E. V. Godovova, S. V. Lyubichankovskiy, Orenburg 2012.
24. Markov L. N., *Ocherki po istorii tamozhennoy sluzhby*, Irkuck 1987.
25. № 398, [w:] *Prilozheniya k Stenograficheskim otchetam Gosudarstvennoy Dumy. Tretiy sozyv. Sessiya pyataya. 1911-1912 g.g., t. 3, (№№ 351-500)*, Sankt Petersburg 1912.
26. 435, [w:] *Prilozheniya k Stenograficheskim otchetam Gosudarstvennoy Dumy. Tretiy sozyv. Sessiya tret'ya. 1909-1910 g.g., t. II, (№№ 290-438)*, Sankt Petersburg 1910.
27. Plekhanov A. A., Plekhanov A. M., *Otdel'nyy korpus pogranichnoy strazhi imperatorskoy Rossii (1893-1917). Istoricheskiy ocherk*, Moskwa 2003.
28. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*, zbiór 3, t. 3, 1883, Sankt Petersburg 1886.
29. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii* zbiór 3, t. 5, 1885, Sankt Petersburg 1887.
30. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*, zbiór 3, t. 6, 1886, Sankt Petersburg 1888.
31. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*, zbiór 3, t. 13, 1893, Sankt Petersburg 1897.
32. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*, zbiór 3, t. 26, rozdz. 1, 1896, Sankt Petersburg 1899.
33. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*, zbiór 3, t. 19, rozdz. 1, 1899, Sankt Petersburg 1902.
34. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne), Fond 560, opis 20, delo 385.
35. *Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitel'stva*, 1883, nr 25; 1886, nr 46; 1889, nr 24; 1910, nr 109; 1912, nr 103.
36. *Spravochnaya knizhka po lichnomu sostavu Otdel'nogo Korpusa Pogranichnoy Strazhi s kratkim kvartirnym i shtatnym rospisaniyem i alfavitom postov sego Korpusa*, Sankt Petersburg 1902.
37. *Stat'i k Shestomu Tomu Svoda Zakonov. (Prod. 1886 goda)*, [w:] *Prodolzheniye Svoda Zakonov Rossiyskoy Imperii. 1886 goda, Chast' vtoraya, Stat'i k VI-X tomam svoda*, Sankt Petersburg 1886.
38. Sumner B. H., *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oksford 1937.
39. *Trudy Komissii po izyskaniyu mer protiv kontrabandy pitey*, rozdz. 1, Sankt Petersburg 1884.

40. „Ukazatel' Pravitel'stvennykh Rasporyazheniy po Ministerstvu Finansov” 1885, nr 22; 1896, nr 12.
41. *Vsepoddanneyshiy otchet Gosudarstvennogo kontrolera za 1897 god*, Sankt Petersburg 1898.
42. *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 1, 1886, półrocze pierwsze całkowitego zbioru, t. 31, Warszawa 1887.